

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΕΝ ΜΥΚΗΝΑΙΣ

ὑπο ἸΩΑΝΝΟΥ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Α. — Τάφος τῆς Κλυταιμνήστρας.

Κατὰ μῆνα Μάϊον 1950 ἤρξαντο ἀναστηλωτικαὶ ἐργασίαι ἐν Μυκῆναις δαπάναις τῆς ἑπηρεσίας ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου καὶ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ ἐπιμελητοῦ κ. Φωτίου Πέτσα.

Ἐγένοντο δὲ ἐργασίαι κυρίως πρὸς ἀναστήλωσιν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ δρόμου τοῦ λεγομένου Τάφου τῆς Κλυταιμνήστρας, ὅστις εἶχε κλίνει ἐπικινδύνως, ἀφοῦ εἶχον ἀποσαθρωθῆ τὰ πρὸ πολλῶν ἐτῶν τοποθετηθέντα ἐκεῖ ξύλινα ἀντερείσματα. Πρὸς ἀνακούφισιν τῶν τοίχων ἀνεσκάφη ἐν μέρει ὁ χώρος ὁ ἀνατολικῶς καὶ δυτικῶς τοῦ δρόμου περὶ τὸ ἑλληνιστικῶν χρόνων θέατρον, τοῦ ὁποίου ἡ μόνη ὑπάρχουσα κάτω σειρὰ καθισμάτων κατεστράφη περὶ τὸ κέντρον κατὰ τὴν ὑπὸ τῆς κυρίας Schliemann πρώτην ἀνασκαφὴν τοῦ τάφου. Ἀπεκαλύφθη δὲ διὰ τῶν ἡμετέρων ἀνασκαφῶν δλόκληρος σχεδὸν ἡ κάτω σειρὰ τῶν καθισμάτων, ἐκ πάρου λίθου, καθὼς καὶ τμήματα τῶν τοίχων τῆς σκηῆς. Ἀνακουφισθέντος οὕτω τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δρόμου ἐκ τῆς πίεσεως τῶν ἐπ' αὐτοῦ χωμάτων ἀφηρέθησαν κατὰ σειρὰν οἱ λίθοι ἐκάστου δόμου ἀριθμηθέντες καὶ τοποθετηθέντες ἐντὸς τοῦ δρόμου. Ἀφηρέθησαν δὲ οἱ λίθοι οὐχὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ τοίχου ἀλλὰ ἀπὸ τῆς βορείας ἄκρας μέχρι τοῦ κέντρου περίπου, ἔνθα ὑπῆρχε καὶ ἡ μεγαλύτερα πρὸς τὰ ἔσω ὠθήσεις, καὶ ἐκεῖθεν μέχρι μήκους 3,50 μ. πρὸς νότον. Οὕτω κατὰ μὲν τὴν βορειοτέραν ἄκραν ἀφηρέθη ὁ μόνος ὑπάρχων λίθος τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς, κατὰ τὸ κέντρον ὅμως κατεβιβάσθησαν βαθμηδὸν οἱ λίθοι μέχρι καὶ τοῦ οὐδίου ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω δόμου τοῦ τοίχου.

Εἰς ἀπόστασιν 1,45 μ. Α τῆς προσόψεως τοῦ τοίχου εὐρέθη εἰς τὸ ὕψος τοῦ 17ου ἐκ τῶν κάτω δόμου ἕτερος ἀναλημματικὸς τοῖχος ἐκ μικρῶν ἀκανόνιστων λίθων, ὅστις ἐχρησίμευε προφανῶς διὰ τὴν συγκράτησιν τῶν χωμάτων, ἐκτισμένος, ὅπως φαίνεται, κατὰ μῆκος τοῦ πρὸς κατασκευὴν τοῦ δρόμου λαξέυματος τοῦ μαλακοῦ βράχου. Ὁ μεταξὺ δὲ αὐτοῦ καὶ τοῦ κυρίως τοίχου τοῦ δρόμου χώρος ἐπληροῦτο διὰ μικρῶν λίθων καὶ χώματος ἀδιαβρόχου ἐκ τοῦ ὑπάρχοντος ἐν Μυκῆναις εἰς θέσιν Πλέσσα καὶ

ἀλλαχοῦ, χρησιμοποιουμένου δὲ συχνάκις πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα, ὅπως π.χ. εἰς τὸν λεγόμενον τάφον τοῦ Ἀγαμέμνονος. Οὕτως ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος ἐκ μικρῶν λίθων ἐχρησίμευε πρὸς ἀνακούφισιν τοῦ κυρίως τοίχου τοῦ δρόμου ὑφισταμένου ὀλιγωτέρας τὰς ὠθήσεις ἐκ τῶν ὀπισθεν αὐτοῦ προσχώσεων. Ἐντὸς τῶν προσχώσεων τούτων εὐρέθησαν ἀτάκτως ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἐρριμμένα τεμάχια ἐκ χρυσῶν ἐλασμάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ χρυσοὶ ρόδακες μετ' ἐκτύπων διακοσμήσεων. Τὴν προέλευσιν τούτων λόγῳ τοῦ τρόπου τῆς εὐρέσεως δὲν δύναμαι νὰ ἀποδώσω εἰς σκοποὺς λατρευτικούς. Εἶναι πιθανόν, ὅτι προέρχονται ἐκ γεωμετρικῶν τάφων διαλυθέντων κατὰ παλαιότερας ἐσκαφὰς τοῦ χώρου. Ἡ ὑπαρξίς δὲ ἐκεῖ πον γεωμετρικῶν τάφων διεπιστώθη καὶ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ καθηγητοῦ Δ. Εὐαγγελίδου (ΑΕ 1912 σελ. 127 κέ.) καὶ τοῦ πλήθους τῶν εὐρεθέντων παρ' ἡμῶν γεωμετρικῶν ὀστράκων.

Ἡ δὲ ἀναστήλωσις ἐγένετο πληρωθέντος τοῦ μεταξὺ τοῦ τοίχου τοῦ δρόμου καὶ τοῦ ἀναλημματικοῦ ὀπισθεν αὐτοῦ διὰ τσιμεντοκονιάματος ἀναμιγνυομένου μετὰ μικρῶν λιθαρίων καὶ τοποθετουμένων εἰς στρώματα ἀνὰ ἕκαστον δεύτερον δόμον. Κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν ἐκάστου στρώματος ἐτοποθετοῦντο ὄξεις λίθοι ἐξέχοντες τῆς ἐπιφανείας ἐν εἴδει ὀδόντων διὰ τὴν σύνδεσιν τῶν ἐπαλλήλων στρώσεων. Συνεδέθησαν ἐξ ἄλλου αἱ στρώσεις μετὰ τοῦ ὀπισθεν ἀναλημματικοῦ τοίχου ἀνοιχθεισῶν ὀπῶν ἐντὸς αὐτοῦ.

Κατὰ δὲ τὴν εἴσοδον πρὸς τὴν θύλον ἐτοποθετήθησαν εἰς τὴν θέσιν των οἱ δύο λίθοι τοῦ κατωφλίου, οἵτινες εἶχον ἐξωθηθῆ πρὸς τὰ ἄνω. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ διενήργησε μικρὰν ἀνασκαφὴν ὁ καθηγητὴς κ. Wace.

Πρέπει νὰ σημειωθῆ καὶ τοῦτο, ὅπερ ἐγένετο ἀντιληπτὸν κατὰ τὸν χρόνον τῶν ἐκεῖ ἐργασιῶν. Ὅτι ὁ ἕτερος τοῖχος τοῦ δρόμου, ὁ δυτικὸς, εἶχεν ὑποστῆ, ὡς φαίνεται, ζημίας εἰς τοὺς Μυκηναϊκοὺς ἤδη χρόνους καὶ ἀναστηλωθῆ ἀμελέστερον· διότι μεταξὺ τῶν ὀρθογωνίων λίθων, οἵτινες ἀποτελοῦν τοὺς δόμους παρετηρήθησαν καὶ λίθοι ἐπικλινεῖς, μετὰ λοξῆς δηλαδὴ τῆς ἄνω ἐπιφανείας (Schrägsteine), οἵτινες ἀρχικῶς ἦσαν τοποθετημένοι εἰς τὴν τελευταίαν ἄνω ἐπικλινῆ σειρᾶν. Ἐξ οὗ συμπεραίνω, ὅτι καταρ-

ρεύσαντός ποτε τοῦ δυτικοῦ τούτου τοίχου δὲν ἐγένετο κατὰ τὴν ἀναστήλωσίν του ἐπιλογή τῶν λίθων καὶ τοποθέτησις εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν θέσιν. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ δόμοι δὲν εἶναι κανονικοὶ σχηματιζομένων εἰς πολλὰ σημεῖα κενῶν πληρουμένων διὰ μικροτέρων λίθων.

ἐμπειροτάτου ἐπιστάτου Κωνστ. Ντάση κατὰ πρόχειρον ἄνευ σκαφῆς ἔφρυναν εἰς τὰ χώματα τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν ἀρκετὰ λίθινα τεμάχια ἐκ τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου τῆς προσόψεως τοῦ τάφου.

Δυστυχῶς ἡ ἀναστήλωσις δὲν κατέστη δυνατὸν

Εἰκ. 1. Ἡ πύλη τῶν Λεόντων πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Schliemann κατὰ ζωγραφικὸν πίνακα τοῦ G. W. von Heideck ἐκ τῆς πινακοθήκης τοῦ Μονάχου, ἐκ CARL SCHUCHHARDT Die Burg, 1931 πίν. V.

Κατὰ τὴν ἀναγκαίαν διὰ τὴν ἀναστήλωσιν ἀνασκαφὴν εὐρέθησαν τεμάχιά τινα ἐκ πηλίνου ἀρχιτεκτονικοῦ διακόσμου τῆς στέγης οἰκοδομημάτων πιθανῶς τοῦ θεάτρου καὶ πολλὰ ὄστρακα μυκηναϊκῆς καὶ γεωμετρικῆς περιόδου. Ἡ μελέτη τῶν ἀνευρεθέντων κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ταύτας μνημείων καὶ κινητῶν εὐρημάτων ἀφέθη εἰς τὴν Ἀγγλικὴν Ἀρχαιολογικὴν Σχολήν, ἣτις καὶ παλαιότερον ἠσχολήθη μὲ τὴν ἐκεῖ ἀνασκαφὴν.

Εὐρέθησαν ἐπίσης ὑπὸ τοῦ ἰκανωτάτου καὶ

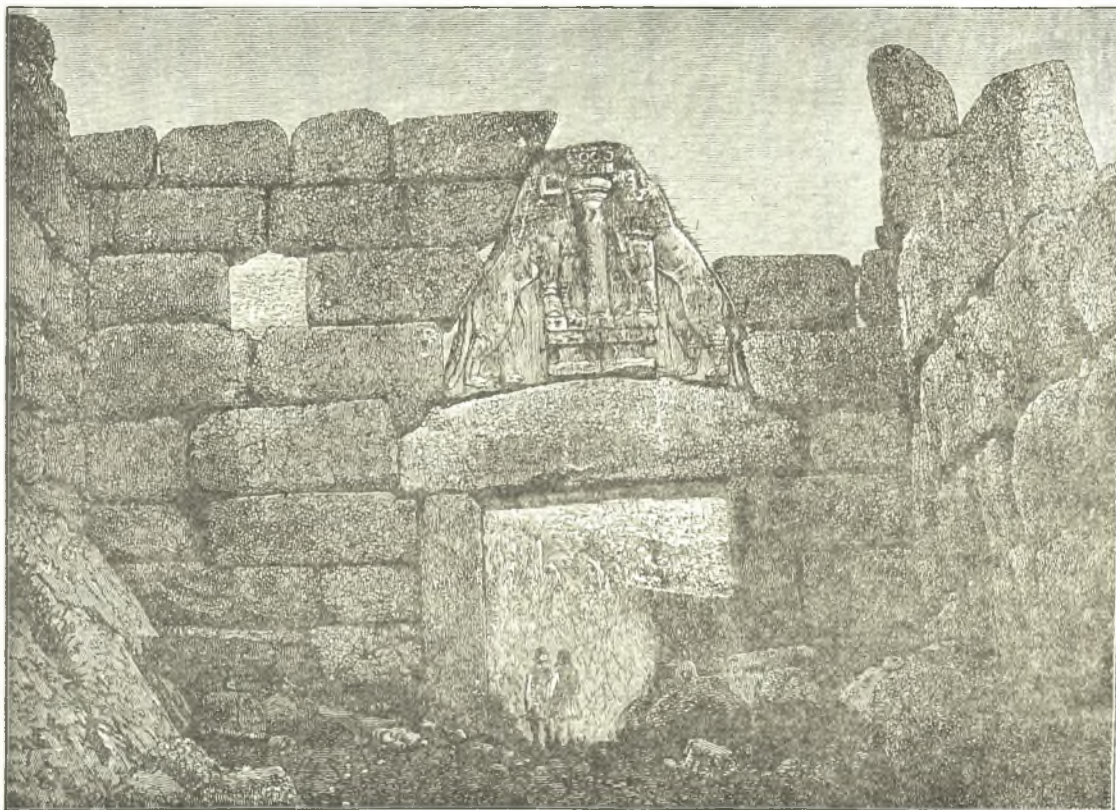
νὰ ὀλοκληρωθῆ ἑλλείψει πιστώσεων, αἵτινες ἐδόθησαν ἐκ τῶν γλίσχρων πόρων τῆς υπηρεσίας ἀναστηλώσεως ἄνευ τῆς ἀναμενομένης χρηματικῆς ἀρωγῆς τοῦ σχεδίου ἀνασυγκροτήσεως.

Καὶ ὅμως τὸ ἐξαιρετικὸν τοῦτο οἰκοδόμημα ἀποτελοῦν μετὰ τοῦ ὀνομαζομένου Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως ἢ τάφου τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων ἓν τῶν πλέον χαρακτηριστικῶν καὶ ἐπιβλητικῶν μνημείων τῆς προϊστορικῆς Ἑλλάδος, κινδυνεύει νὰ κατα-

στραφῆ ἔξ ὀλοκλήρου λόγῳ τῆς συνεχοῦς διαβρώσεως τῶν τοίχων τῆς θόλου, ἀνοικτῆς ἄνω ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας καὶ τῆς συλλήσεως τοῦ τάφου ὑπὸ τοῦ Βελῆ πασᾶ τῆς Πελοποννήσου. Εὐχταία διὰ τοῦτο θὰ ἦτο ἡ ὀλοκληρωτικὴ αὐτοῦ ἀναστήλωσις. Σημειωτέον

μιᾶς τῶν πλευρῶν καὶ τοῦ τόπου τῆς εὐρέσεως τούτων. Διότι μετακινήσις τούτων μακρόθεν ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων λόγῳ τοῦ μεγάλου αὐτῶν ὄγκου καὶ τοῦ βάρους εἶναι δυσκόλως νοητῆ. Ἦτο λοιπὸν εὐκόλον νὰ υποθέσῃ τις, ὅτι κατέρρευσαν ἐκ πλησίον κειμένου μνημείου καὶ δὴ τῆς Πύ-

Εἰκ. 2. Ἡ πύλη κατὰ SCHLIEMANN Mycènes 1889 πίν. III.

δέ, ὅτι συναρμογὴ τῶν διαβρωθέντων λίθων τῆς θόλου ἐγένετο καὶ παλαιότερον κατὰ τὸ 1916. Ἡ πλήρης ἀναστήλωσις εἶναι δυνατὴ καὶ οὐχὶ καὶ τόσον δαπανηρὰ λόγῳ τῆς διασώσεως ὄλων σχεδὸν τῶν λίθων τῶν ἄνω δόμων τῆς θόλου.

Β. — Ἡ Πύλη τῶν Λεόντων.

Κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς Πύλης τῶν Λεόντων νοτιῶς τῆς εἰσόδου παρὰ τὸν τοῖχον τοῦ πύργου ἔκλειντο ἀπὸ παλαιωτάτων ἤδη χρόνων (εἰκ. 1-3) δύο ὀρθογώνιοι ἔξ ἀμυγδαλίτου ὀγκόλιθοι, τῶν ὁποίων ἡ προέλευσις εὐκόλως ἠδύνατο νὰ ἀναγνωρισθῆ ἔκ τῆς λοξῆς τομῆς τῆς

τῶν Λεόντων καὶ οὐχὶ τοῦ Πύργου τοῦ τείχους τῆς Ἀκροπόλεως, διότι ἡ λοξὴ ἐπιφάνεια τῆς στενῆς αὐτῶν πλευρᾶς ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν πλαγίαν γραμμὴν τοῦ τριγώνου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τὸ ἀνάγλυφον τῶν Λεόντων. Οἱ λίθοι δὲν ἔχουν τὰς αὐτὰς διαστάσεις: ὁ εἰς τούτων εἶναι ἀποκεκρουμένος κατὰ τὴν ἀντίθετον πρὸς τὴν λοξὴν πλευρὰν ἐπιφάνειαν ἔχων μῆκος ἄνω 2,20 μ. κάτω 1,80 μ., πάχος 0,98 μ. καὶ ὕψος 0,83-0,78 μ. Ὁ ἕτερος σφίζεται ἀκέραιος καὶ εἶναι βραχύτερος ἄνω 1,86 μ., κάτω 1,40 μ., ἀλλὰ παχύτερος καὶ ὑψηλότερος ἔχων πάχος μὲν 1,05 μ. καὶ ὕψος 0,97 μ. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀκριβεστέρα αὐτῶν θέσις καὶ ὁ καθορισμὸς

τοῦ δόμου, εἰς ὃν ἑκάτερος τῶν λίθων ἔδει νὰ ἀνήκη, δὲν ὑπῆρξε δυσχερής· διότι ὁ μὲν πρῶτος τούτων εἶχε τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν ἐπιμελέστερον ἐπεξεργασμένην καὶ λείαν, ἄνευ ἀνωμαλιῶν, ὥστε νὰ δύναται νὰ δεχθῇ ἐπ' αὐτῆς ἕτερον λίθον καὶ ἡ προσαρμογὴ νὰ εἶναι ἀσφαλεστέρα·

ὁ δεύτερος καλύπτει τμήμα μόνον τοῦ Λέοντος ἔξερχόμενος ἄνω τοῦ ἀναγλύφου καὶ κλείων τρόπον τινὰ τὸ τρίγωνον. Ὑπ' αὐτὰς τὰς προϋποθέσεις ἡ ἀναληφθεῖσα ἀναστήλωσις ὑπῆρξεν εὐχερής. Ἄλλ' ἡ ἐκτέλεσις ὑπῆρξε δυσκολωτάτη λόγῳ τοῦ μεγάλου ὄγκου τῶν λίθων (τὸ εἰδικὸν

Εἰκ. 3. Ἡ πύλη ἐκ φωτογραφίας δημοσιευθείσης ὑπὸ Α. WACE Mycenae 1949 εἰκ. 72 α.

ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ἀνήκη εἰς τὸν κατώτερον δόμον. Τοῦ ἑτέρου λίθου ἔξ ἄλλου ἢ ἄνω ἐπιφάνεια ἦτο ἀμελέστερον ἐπεξεργασμένη καὶ ἐν μέρει ἀνώμαλος, ὥστε νὰ γίνεται φανερόν, ὅτι ἄνωθεν αὐτῆς δὲν ὑπῆρχον ἕτεροι δόμοι. Ἄλλὰ καὶ δι' ἄλλον λόγον ὁ καθορισμὸς τῆς θέσεως ἑκάστου ὑπῆρξεν ἀσφαλής. Ἐνῶ δηλαδὴ ἡ λοξὴ ἐπιφάνεια τοῦ πρώτου ἐκτείνεται εἰς ὅλον τὸ ὕψος τοῦ λίθου, εἰς τὸν δεύτερον ἢ λοξὴ ἐπιφάνεια δὲν ἀρχεται ἀπὸ τῆς ἄνω ὀριζοντίας ἀκμῆς, ἀλλ' ὀλίγον κατωτέρω ταύτης σχηματίζουσα οὕτως εἶδος ὀδόντος. Καὶ τοῦτο διότι, ἐνῶ ὁ πρῶτος λίθος ἐφαρμόζει ἀκριβῶς κατὰ τὴν λοξὴν γραμμὴν τῆς ῥάχως τοῦ δεξιῦ Λέοντος,

βάρους τοῦ ἀμυγδαλίτου εἶναι ἱκανῶς μεγαλύτερον τοῦ μαρμάρου) καὶ ἐγένετο κατορθωτὴ διὰ τὴν θαυμαστὴν ἐμπειρίαν τοῦ τεχνικοῦ προσωπικοῦ τῆς ἀναστηλώσεως καὶ τῶν τεχνιτῶν Ἄ. Πρινέα καὶ Δημ. Παμφίλου.

Κλεισθείσης οὕτω τῆς πρὸς τὰ δυτικὰ ἀνοικτῆς πλευρᾶς τὸ μνημεῖον προσέλαβε ἐντελῶς νέαν ὄψιν (εἰκ. 4-5) ἔξαρθείσης τῆς μεγαλοπρεποῦς καὶ αὐστηρᾶς παραστάσεως τῶν λεόντων οἰονεὶ συμβόλων τῆς δυνάμεως τοῦ κράτους τῶν Ἀτρειδῶν καὶ τῆς ἰσχυρᾶς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν.

Περὶ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν κατέρρευσαν οἱ λίθοι οὗτοι τῆς Πύλης, δὲν ἔχομεν παλαιότεραν

Εἰκ. 4. Τὸ ἄνω μέρος τῆς πύλης μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τῶν δύο λίθων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

Εἰκ. 5. Ἡ πύλη μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

μνείαν. Εἶναι ὅμως πιθανόν, ὅτι ἡ μερικὴ καταστροφή τῆς Πύλης ἐγένετο κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἀργείων κατάλυσιν τῆς ἀρχῆς τῆς ἀρχαϊκῆς πόλεως τῶν Μυκηναῶν τῷ 468 π.Χ., ὅτε ὑποτίθεται ὅτι καὶ κατηδαφίσθη ἐν μέρει τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ τείχους τῆς Ἀκροπόλεως¹. Ὁ πρῶτος καθαρισμὸς τῆς Πύλης ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Schliemann, ἀλλ' ἡ ὀριστικὴ καὶ πλήρης ἀνα-

σκαφὴ ἐγένετο ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Wace ἐν ἔτει 1922, ὅστις καὶ μετέφερε βορειότερον τοὺς κειμένους ἐκεῖ λίθους προερχομένους ἐκ τοῦ τείχους ἀφήσας μόνον ἐκεῖ τοὺς νῦν ἀναστηλωθέντας λίθους ὡς προερχομένους ἐκ τῆς Πύλης. Μερικὴν δὲ στερέωσιν τοῦ μνημείου ἐξετέλεσεν ἀργότερον ἡ Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία.

¹ WACE Mycenae σελ. 24.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ